

Bence Erika

Prózaforma, aktualitás, kánon

Gion Nándor: Testvérem, Joáb

Gion Nándor *Testvérem, Joáb* című regényének értelmezési lehetőségeit és – feltételezve a művel folytatható befogadói párbeszédnek elvi végtelenségét¹ – értelmezésének történetét is determinálta, a törvényszerű hatásnál nagyobb mértékben befolyásolta keletkezésének történelmi kontextusa. A térség keretei között konstituálódott kisebbségi irodalmi reprezentációt a hatvanas évek végén a horizontváltás, az idézőjelek közé emelt „a vajdasági magyar regény”² létrehozásának igénye hatotta át. A korszak kritikai irodalma és az egyes művek (pl. Major Nándor *Dél* című regénye) megírásához fűződő előtanulmányok dokumentálják ezt a léthelyzetet. Az irodalmi mű értékelésmódoit, ezek változását nemcsak az idő és a történetiség függvényének, hanem a befogadó lelki alkata, illetve elvárásai horizontja által is meghatározott tényezőnek tekintjük. Épp ezért nem téveszthetjük szem elől azokat a Gion-regény megjelenésének időpontjával szinkron külső körülményeket, melyek átalakították, de mindenképpen befolyásolták potenciális olvasóinak elvárásai horizontjait, s amelyek egy politikailag kiélezett szituációt, társadalomtörténeti szempontból is határhelyzetet jelentettek: 1968 történelmi tapasztalatának és a regényidőnek az egyidejűségét mutatták.

Míndezekből következően: a vizsgált Gion-regény értelmezése és a lehetséges-viszonylagos kánonokba való beépülése történetének három elkülönülő szakasza, illetve fordulópontja rajzolódik ki előttünk: (1) a megjelenését követő reakciók, (2) 1982-es újbóli kiadásának visszhangja, (3) a jelen kori újraolvasás tapasztalatai.

1. A *Testvérem, Joáb* megjelenését megelőző – nem egyértelműen a regényről és művészi értékéről szóló – polémia és a műként történő megszólalást értékelő mérvadóbb kritika egyaránt két – valójában összefüggő – sarkalatos kérdést emelt ki a művel kapcsolatban: *realista regény*ként való értelmezésének lehetőségét és *aktualitás*ának mibenlétét. A prózaforma iránti igény fokát jelzi az adott időszakban magának a regénypályázat kiírásának ténye és a Gion-mű mint lehetséges megvalósulási forma értékelésének felfokozott hangvétele is: „prózánk eddigi legmagasabb csúcsá”³-ról, irodalmunk önértékének tudatosítását indukáló „új jugoszláviai magyar regény”⁴-ről esik szó vele kapcsolatban. A kijelölt időszakban keletkezett regények ugyanis annak az elméletnek a létjogosultságát kérdőjelezték meg, miszerint nem lehetséges a regény ott, ahol – idézem Major Nándort – a „tér betöltetlen marad”, tárgyaival „az ember nem képes kapcsolatot teremteni”⁵, azaz – s ez már Bányai János megállapítása – „nincs egy összetett, múltból és jövőből, történelemből és jelenből, emberi sorsok ismétlődéséből konstituálódott valóság”⁶. Az évtized folyamán keletkezett, különösen a pályázatra íródott regények, e feltételezett valósághiányt, illetve a realista vajdasági magyar regény hagyományának nemlétét különböző módon kísérelték meg kitölteni vagy áthidalni: a kilépés, a távozás, a metaforikusság eszközével, vagy – mint Gion is a *Testvérem, Joá*bban – a kvázivalóság, a tér betöltetlenségének felvállalásá-

val, s egy, a megjelenítésére alkalmas beszédmód létrehozásával, melynek – folytonosan vizsgált és vitatott – realizmusa nem abban lényeges – miként a regénnyel kapcsolatos kifogásokban szó esik róla –, hogy megfelel-e a tényleges világ képének (pl. a korrupció folyamata tényleg úgy zajlik-e a valóságban mint a regényben, azaz a történes idejével szinkron elbeszélés teljes egészében fedí-e amazt), hanem abban, hogy művésziileg, esztétikailag öntörvényű világot jelez-e. Miként kritikusa megállapítja: „A *Testvérem, Joáb* nyelve egészében azonos azzal a világgal, amit megteremtett, azzal a szürke és felszínesnek tűnő, állandóan önismétlő és önmagába maró világgal, ami így semmiképpen sem a külső világ tükré, hanem egy öntörvényű, autochton valóság.”⁷

„Minden újraolvasás folytatja és kitörli, azaz felejteti és felejteti a korábbi magyarázatokat” – mondja Szegedy-Maszák Mihály⁸ az irodalmi mű (újra)értelmezésének lehetőségéről. Ha fel szeretnénk térképezni azokat a modelleket, amelyek Gion *Testvérem, Joáb* című regényének értékeit határozták meg a vajdasági magyar irodalomban, a korabeli befogadói elvárásai horizontok rekonstruálásának nehéz, csak részlegesen kivitelezhető feladatát kellene teljesítenünk. A *Testvérem, Joáb* aktualitása mibenlétének intenzíven tárgyalt kérdése, jelen viszonyaink közepette is csak a hatvanas évek végét jellemző – általunk már kiemelt – társadalomtörténeti szituáció függvényében, az egykori befogadó tudatát meghatározó szellemi tendenciákkal együtt értelmezhető. Ugyanis a regényidő (a történes és az elbeszélés ideje) sajátosan egybeesett a mű megjelenésének és befogadásának aktuális idejével. A korabeli olvasónak nem kellett rekonstrukciós eljárásokhoz folyamodnia, mint a mai újraolvasónak, s épp e szinkronitásból kifolyólag értékelte más alapon a mű aktualitásának lényegét. A regénnyel foglalkozó kritikák ugyanis egyetértettek abban, hogy az értékelt szövegvilág a – „krónikás próza” megnyilatkozásaként, „konkrét társadalmi-politikai szituáció kapcsán”, a vajdasági magyar irodalomban teret nem alkotó városi kultúrhagyomány helyett – „sajátos vidéki atmoszférá”⁹-t (tulajdonképpen értéktényezőként, vagy ahelyett felvállalt provincializmust) jelenít meg előttünk, ahol a szereplők negatív hősök, történetük leromlásátörténet: választásaik sorozata etikai identitásuk megkérdőjelezését, lerombolását, erkölcsi értelemben vett bukásukat jelenti. Holott e regény aktualitásának mércéje nem a puszta jelenidejűség volt, hanem a realitásoknak az a kifejezése, olyan teljességigényű érzékeltetése, mely a leleplezés és meghökkenés erejével mutatja be e konkrét szituációban ténykedő ember kapcsolatát a világgal, mely viszony csak ezekre a(z) – etikai értelemben teljes egészében negatív – választási lehetőségekre szorítkozik. Nem a jelen, hanem az ilyen (tehát az eredendően destruktív) jelen hiteles képe volt sokkolóan újszerű Gion regényében.

A hatvanas évek bő regénytermése (köztük a Gion-regény), nemcsak irodalmunk „tényleges konstituálódását”¹⁰, hanem interpretációs és értékelésmódellei megújításának szükségességét is jelezte, miközben indukáló erővel hatott önnön elméleti megalapozása és történeti szintézise létrehozásának folyamatára is. „A kánon alakítása folyamatos újítás eredménye, amelyet hatalommal és tekintéllyel rendelkező tanszékek tudósai végeznek; alapvető, de vitatott lényege a beleszámítás és kirekesztés; hajtóereje olyan kortárs írások sora, amelyek megkérdőjelezhetik valaminek az eredetét és folyamatosságát (...); szükséges hozzá az olyan magyarázók közössége, akik osztoznak abban a hitben, hogy jelentős történelmi átalakulást élnek meg; és mindenekelőtt kell legyen egy olyan destruktív entitás (...), amely ellenében az új kánon definiálhatja önmagát”¹¹ – olvashatjuk a kánonképződés folyamatáról Alistair Daviesnél. Feltehetően a *Testvérem, Joáb*hoz fűződő irodalmi polémia is az új kisebbségi (regionális) kánon képződésének egyik állomása volt.

2. A regény 1982-ben történő újbóli megjelenésének az aktuális kánonba való tartozás, az olvasásokban történő folyamatos megújulása tényét kellett reprezentálnia. Újraolvasásának stratégiája – a prózaforma és az aktualitás kapcsolatának kérdéseit

elhagyva – regényként való létezése, esztétikai értékállandósága értelmezésén alapult. A regény világához már több mint egy évtized hatástörténeti tapasztalataival közelítő új értelmezési modellek – az újraolvasás lényegi sajátosságainak megfelelően – a korábbi megértési kísérlete folytatását és átértékelését jelentették egyidejűleg: a számbavétel és az összegezés módszere jellemzi őket. Időközben megváltoztak a vajdasági magyar regény szerepkörével szemben támasztott elvárások is: már nem kizárólagosan az itteni irodalom önértéke és konstituálódása folyamatának reprezentánsa. A nem szubsztancialista, tehát a hatástörténeti effektusokat számba vevő irodalomtörténeti koncepciókban is kirajzolódott történeti helye és rangja.

A *Testvérem Joáb* már nem indukálja a történeti szintézis létrejöttének, hanem a meglévő rendszer része. A második kiadáshoz íródott utószó (Bányai János munkája¹²) számba veszi e fejlődéstörténeti aspektusokat is: bemutatja és értékeli azt a szemléletet, mely Gion regénye és Móricz *Rokonok* című műve között mint „közéleti regények” kapcsolatában feltételez intertextuális vonatkozásokat, ugyanakkor értékeli a vajdasági magyar irodalom történetében Bori Imre által kijelölt helyét is, amely összefüggésben ez a mű *ellen-regénynek* minősül. Az 1968-as regénypályázat előtt keletkezett művekkel szemben „másfajta beszédformát” alakított ki, ugyanakkor a kifejezett valóságban érvényes-elfogadott működési mechanizmusokkal, értékrendekkel szemben is a kívülről pozícióját erősíti. A rálátás távlata (vagyis az első és a második megjelenés közötti tíz év) a recepció szempontjából is tisztázott, vagy új szempontból világított meg vitatott kérdéseket: elméleti szempontokat biztosított Gion Nándor regényírásának későbbi alakulásához. Egyértelművé vált, definatív formát nyert, miszerint „az aktualitás és a kihívás az irodalomban nem a szó szerinti megfeleléseken múlik”, és „a regényidőnek sem kell azonosnak lennie a jelennel (a jelen idővel) ahhoz, hogy éppen az utóbbiról közöljön valami időszerűt”.¹³ Mi több, a keletkezés kontextusának időszerűtlenedésével egész sor – az első megjelenéskor fontos – közlés vált a regény világa és megértése szempontjából is mellékessé. Nemcsak a vajdasági magyar irodalomban jött létre a regény létezésének természetes közege (hasonló beszédmódokat érvényesítő regények sorában), de tágabb összefüggéseket is feltételez modern, XX. századi regények csoportjaival, mindenekelőtt az ún. farmernadrágos prózával, még akkor is, ha a regionális (legjobb esetben a nemzeti) kánon keretein túl semmiképp sem érezteti hatását. „A formája stabilizálódott tehát, ami – aligha kell hangsúlyozni – egyúttal azt is jelenti, hogy élet- és valóságanyaga minőségileg túllépte az adott (választott) pillanat partikularitását. Persze nem az általánosítás vagy a jelképesesség irányába, hanem a konkrét történelmi idő megragadása felé” – olvashatjuk az *Utószóban*.

3. A hatvanas évek vége és jelenünk olvasási stratégiái között még feltűnőbb a hermeneutikai különbözőség, mint az előbbieken vázolt rálátási távlatok között. A regény megjelenésének pillanatában erőteljesen determináló hatású történelmi kontextus mára nagyrészt érvényét veszítette. A mű léterét meghatározó külső körülmények nagyrészt kikoptak a mű megértését elősegítő jelrendszerből. A regény megjelenésének időpontjában korszerű, illetve a mai elvárásai horizontok között több évtizedes a distancia: a mai olvasó történeti tudata nem szükségszerűen azonos a korabeli befogadó tudatának összetevőivel. A tanult ismeretanyag, a szerzett tudás regényvilágban való felismerése nem váltja ki azt a sokkoló hatást az olvasóban, mint ahogy a korabeli olvasó szemszögéből volt provokatív az egyidejűségnek, a pillanatnyilag megélt valóság és a regényidő átfedéseinek felfedezése. A *Testvérem, Joáb* ilyen értelemben nem provokatív alkotás, mi több, ellen-regény mivolta is lefokozódott, hiszen átalakultak, módosultak azok az érték-kategóriák is, amelyekkel a regénybeli antihősök oppozícióban álltak. Miközben magának az értéknek a fogalma vált kétségessé, az erkölcsi magatartásminta ismérvei váltak

bizonytalanná, a kívülről mint érték kategória is elidőszerűtlenedhetett. A *Testvérem, Joáb* már nem a vajdasági magyar regény, hanem egy vajdasági magyar regény, még ha a – századvég vajdasági magyar irodalma alakulás-tendenciáinál nyilvánvalóan gazdagabb – hagyomány szerves része. A különböző kánonok léte és időszerűsége bizonytalan, változó. Ugyanakkor elképzelhető egy olyan regionális, még inkább egy nemzedéki kánon, amelyben a Gion-regény mint élő hagyomány működhethet. Az ún. egyéni, írói-kritikusi kánonok pedig biztosan számon tartják.

Jegyzetek

- 1 Szegedy-Maszák Mihály: *Az újraolvasás kényszere (A rajongók)* = Sz. M. M. Irodalmi kánonok, Bp., 1999, 74.
- 2 Bányai János: *A „felfedezés” regényei*. In: *Híd*, 1970. 5. 469–480.
- 3 Bori Imre, *Magyar Szó*, 1969. január 19.
- 4 Bányai János i.m., 472.
- 5 Major Nándor: *Dél. Újv.* 1965 (1987). Fülszöveg
- 6 B. J. i.m., 473.
- 7 Bányai János: *A realista regény felé*. In: *Híd*, 1970.3., 324–328.
- 8 Sz. M. M i. m., 74.p.
- 9 Gerold László: *Szenotelenség és légkör*. In: *Új Symposion*, 1970. 6. 26.
- 10 Bányai János: *„A felfedezés regényei” ...*, 472. p.
- 11 Alistair Davis: *A huszadik századi brit kánon meg- és újraalkotása = Éhe a szónak Irodalom és irodalomtanítás az ezredvégen*. Bp., 1997, 130.
- 12 Bányai János: *Utószó*. In: *Gion Nándor: Testvérem, Joáb. Újv.*, 1982, 141–148.
- 13 i. m., 142.